

ԹԱՄԱՐԱ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՆՈՐ ԳԵՏԻԿԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ ԵՎ ԳՐԶԱՏՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ Մխիթար Գոշ, Կայենո գավառ, Կիրակոս Գանձակեցի, Հովհաննես Արմանեցի, Հին Գետիկ, Մարտիրոս, Գանձակ, Գոշավանք, Հովհաննես Տավուշեցի:

Նոր Գետիկը միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային և գրչության նշանավոր կենտրոններից է, գտնվում է աշխարհագրական այն տարածքում, որը համապատասխանում էր աշխարհացույցյան Ուտիք նահանգի Աղվե գավառին, հետագայում մտնում էր պատմական Գուգարք նահանգի Ջորոփոր գավառի, իսկ ավելի ուշ՝ Կայենո գավառի մեջ¹: Նոր Գետիկավանքի վարդապետարանի սկզբնավորումն ու փառքը կապվում է միջնադարի երևելի դեմքերից մեկի՝ մեծանուն գիտնական, վարդապետ, մատենագիր, օրենսգետ, առակագիր Մխիթար Գոշի անվան հետ: Հիշատակարաններում վանքը հանդիպում է նաև Գոշ Մխիթարի վանք անունով², իսկ ըստ ավանդույթի մահից հետո վերակոչվում է Գոշավանք:

Նոր Գետիկի սան՝ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին իր Պատմության հինգ գլուխներում (գլ. ԺԳ-ԺԷ.) նոր Գետիկի վանական համալիրի հիմնադրման, նրա հիմնադիր առաջնորդի, միաբանության և ուսումնական կենտրոնի մասին հաղորդում է առաջին հավաստի և բովանդակ տեղեկությունները³: Այդ հաղորդումները գրեթե բառացի մտել են Գոշի հայսմավուրային վարքի մեջ՝ «Մեհեկի ե. Փետրվարի ԺԱ., Վարք և պատմութիւն Գոշին Մխիթարայ» վերնագրով: Այսինքն՝ Գոշի հայսմավուրային վարքի հիմքում Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունն է: Սակայն, Մխիթար Գոշի վարքը բացակայում է Հայսմավուրքի Կիրակոսյան երկու խմբագրություններում (1253 թ.⁴ և 1269 թ.⁵): Այն բացակայում է

¹ Նոր Գետիկավանքը կամ Գոշավանքը ԺԹ. դարում մտնում էր Ելիզավետպոլի նահանգի Դազախի գավառի մեջ, իսկ այժմ ՀՀ Տավուշի տարածաշրջանի հոգևոր կենտրոններից է, գտնվում է Դիլիջան քաղաքից 10 կմ արևելք:

² Հ. Հ. Ոսկեան, *Արցախի վանքերը*, Վիեննա, 1953, էջ 180:

³ *Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց*, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 207-223:

⁴ Տե՛ս ՄՄ 7463 (1413 թ.), ՄՄ 7433 (1467 թ.):

⁵ *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Արքոց Յակոբեանց*, հ. Ա., կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1966, էջ 260:

նաև Հայսմավուրքի մյուս երեք՝ տեր Իսրայելի, Գրիգոր Անավարզեցու և Գրիգոր Ծերենցի խմբագրությունների մեջ⁶:

Գոշի վարքը մեզ է հասել ուշ շրջանի երկու ձեռագրերով: Առաջինը 1709 թվականին Զակամի երկրի Սուլտանեցիք գյուղում Սարգսի և Վարդանի օրինակած Հայսմավուրքն է (ՄՄ 3813): Երկրորդը, որի գրիչն ու գրչության վայրը հայտնի չեն, 39 թերթից բաղկացած ժողովածու է, օրինակվել է ԺԹ. դարում (Վիենն. 32, թ. 21ա-26բ)⁷: Գոշի այս վարքում պահպանվել է նաև գրուցախառն մի պատմություն՝ «Միւս եւս պատմութիւն սքանչելի վարդապետին Մխիթարայ» վերնագրով, որը չկա Գանձակեցու Պատմության մեջ⁸: Այն, որ վարքի հեղինակը Կիրակոս Գանձակեցին է, ցույց է տալիս նրա հիշատակարանի հստակ հաղորդումը. «Եւ ես՝ Կիրակոս պատմագիր՝ բանի սպասաւոր եւ աշակերտ սուրբ վարդապետին Մխիթարայ, որ մականուամբ Գոշ կոչուր, ականջով իմով լուայ եւ աշօքս տեսի այսքան զսքանչելիսս եւ ձեռօք իմովք գրեցի զատ ի պատմութեանց իմոց...»⁹:

Զնայած այն բանին, որ շունենք Գոշի վարքի նախօրինակ բնագիրը, իսկ վարքը պահպանվել ու մեզ է հասել ուշ շրջանի ձեռագրերով, աներկբա կարող ենք ասել, որ այն ունի տեղայնացված բնույթ, կրում է տեղի ավանդույթների ազդեցությունը՝ պայմանավորված ժողովածուն կազմողի հեղինակային սկզբունքներով ու ստացողի պահանջներով, և անպայման սերում է Կիրակոսի՝ մի երրորդ և մեզ անձանոթ խմբագրությունից: Ասվածի վկայությունն է Կիրակոսի երկու խմբագրությունների հիշատակարանների հետ այս հիշատակարանի իրարից անկախ և բոլորովին տարբեր լինելը¹⁰:

⁶ Մ. Ավդալբեգյան, «Յայսմավուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, էջ 53-87:

⁷ Յուզակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց՝ Հ. Յակոբոս վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 181-182:

⁸ Այստեղ Գանձակեցին, իբրև ականատես, պատմում է, որ Գետիկի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցումից հետո՝ 1198 թ., Մխիթարը գնում է Երուսաղեմ՝ Քրիստոսի գերեզմանին երկրպագության: Երուսաղեմից վերադառնում է 1200 թ.: Սեանա կղզում նրան դիմավորում են նոր Գետիկի միաբանները և հաղորդում միաբանության վիճակի մասին: Մխիթար Գոշի վարքը մասնակի կրճատումներով տպագրել է Մ. արք. Սմբատյանը. Մ. Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի Մովազարդ գաւառի, որ այժմ նոր Բայազետ գաւառ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 380-386: Տե՛ս նաև Հ. Հ. Ոսկեան, Մատենագրական քննութիւններ, Վիեննա, 1926, էջ 142-143:

⁹ ՄՄ 3813, ք. 265ա: Տե՛ս նաև՝ Յուզակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, էջ 182:

¹⁰ ՄՄ 7433, ք. 428բ, ՄՄ 7463, ք. 349բ, Երուսաղեմ, 75, ք. 1183: Տե՛ս նաև՝ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 269, 374, Մ. Ավդալբեգյան, «Յայսմավուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, էջ 147-148: Մ. Ազեղեան, կրումն լիակատար վարուց և վկայաբանութեանց սրբոց, հ. ԺԱ, Վենետիկ, 1814, էջ ՀԶ:

Մխիթար Գոշի մասին մատենագրական հիշատակություններ են թողել նաև XIII դարի պատմիչներ Վարդան Արևելցին, Մխիթար Այրիվանեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը և ժէ. դարի պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին: Վարդան Արևելցին գրում է. «Գետկա վանք, ուր աթոռն էր Գոշ վարդապետին»¹¹, որտեղ էլ վախճանվեց ու թաղվեց նա. «Սուրբ և սքանչելի վարդապետն Մխիթար, մականունն Գոշ Գանձակեցի, որ թաղեցաւ իւրում ձեռակերտին ի Գետիկ, զոր շինեաց հրամանաւ Իւանէի՝ քեռորդոյն մեծի իշխանին Քրդին, որոյ հրամանաւ եկեալ իսկ էր յերկիրն Կայենոյ, ի Հինն կոչեցեալ Գետիկ, զի յայնմ ժամանակի նա ունէր զԿայեան հայրենեօք ի Հասանայ Կայենեցոյ շինողէ բերդին»¹²: Մխիթար Այրիվանեցին Գոշին հիշատակում է հայոց պատմիչների շարքում¹³: Ստեփանոս Օրբելյանը Գոշին հիշում է նախ նրա մահվան առիթով. «կատարի սուրբ և աշխարհալոյս վարդապետն Գոշ Մխիթարն ի Գետիկ», ապա որպէս Վանական վարդապետի ուսուցչի. «Առ այսու ժամանակաւ փայլէր ծերացեալ աւուրբքն մեծ վարդապետն Վանական՝ աշակերտն Գոշին»¹⁴: Առաքել Դավրիժեցին շարագրելով վարդապետների կարգը՝ սկսած Մխիթար Գոշից մինչև էջմիածնի դպրոցը, նրան կոչում է «եռամեծ վարդապետն Մխիթար, որ մականունն Գոշ կոչի»¹⁵, որ «ՈԿԲ (1213) վախճանեցաւ»¹⁶:

Մխիթար Գոշի ծննդյան ստույգ թվականը հայտնի չէ: Նկատի ունենալով Կիրակոս Գանձակեցու այն հաղորդումը, որ Գոշը մահացել է խոր ծերություն հասակում, նրա ծնունդը դնում են 1120-30-ական թվականների ընթացքում: «Եթե այսպիսի ծերությունն է 80-85 տարեկան հասակը, ապա նա ծնված պիտի լինի շուրջ 1130 թվականին: Այս արևելյան մեծ վարդապետը, ուրեմն, ժամանակակից է ներսես Շնորհալուռն և ներսես Լամբրոնացուն», - գրում է Մ. Աբեղյանը¹⁷:

Մխիթար Գոշը ծնվել է պատմական Ուտիք նահանգի Գանձակ քաղաքում¹⁸:

¹¹ Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, քնն. հրատ. Հ. Պէրպլերեանի, Փարիզ, Առաքն տպ., 1960, էջ 12:

¹² Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 140:

¹³ Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն ժամանակագրական, Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 37:

¹⁴ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, հրատ. պատրաստեց՝ Ա. Աբրահամյանը, Երևան, Մատենադարան, 1942, էջ 23, 25:

¹⁵ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ՝ Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 339:

¹⁶ Նույն տեղում՝ էջ 481:

¹⁷ Մ. Աբեղյան, «Մխիթար Գոշ», Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1970, էջ 177:

¹⁸ «Հոշակատուն այն և մեծիմաստն գիտութեամբ՝ էր ի փաղափէն Գանձակայ, քրիստոնէայ ծնողաց զաւակ, որք ետուն զնա յուսումն զրոց սրբոց, և իբրև եհաս նա յարբունս հասակի, ձեռնադրեցին զնա փահանայ կուսակրօն: Եւ պաշտեալ զփահանայութիւնն յովով ամս՝ ցամկացաւ նա հմուտ լինել մտաց զրոց սրբոց և առակաց խորնոց, որ կան ի նոսա»: Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 207, Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 401-402:

Ծննդավայրի անունով Մխիթարը կոչվել է Գանձակեցի, հետագայում Հին Գետիկի միաբան, ապա Նոր Գետիկի հիմնադիր և առաջնորդ լինելու համար կոչվել է նաև Գետիկցի: Իսկ ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ Գոշ մականունն է ստացել, որովհետև սակավամազ մորուս ուներ. «Ձի այսպէս կոչէին զնա մականուամբն, քանզի հեղգագոյն եկին ալիք նորա»¹⁹:

Մխիթարը նախնական կրթությունն ստանում է ծննդավայրում, որտեղ էլ ձեռնադրվում է քահանա: Որոշ ժամանակ քահանայություն անելուց հետո, ցանկանալով հմտանալ Սուրբ Գրքի իմաստության մեջ, նա ուսումը շարունակում է Տավուշ գյուղաքաղաքում գիտությամբ հռչակված Հովհաննես Տավուշեցու մոտ, նրանից ստանում է վարդապետական աստիճան:

Չբավարարվելով ձեռք բերած գիտելիքներով և թաքցնելով վարդապետական աստիճանը՝ Մխիթարը 1162-1163 թվականներին լինում է Կիլիկիայում և ուսումը շարունակում Սև լեռան Կարմիր վանքի դպրոցում: Պահպանված մի վկայություն համաձայն՝ Գոշը Կիլիկիայում աշակերտել է Գրիգոր Տղային. «... ներսես Կլայեցին: Նորին աշակերտ՝ Տղա՝ կոչեցեալ Գրիգոր: Նորին աշակերտ՝ Մխիթար Գոշ Գանձակեցին: Սա ևս ետ գաւազան Յովհաննէս Վանականին»²⁰: Ասվածը հաստատվում է հյուսիսային վարդապետների կողմից Գրիգոր Տղա կաթողիկոսին ուղղված մի թղթով²¹:

1169 թվականին Գոշը Կիլիկիայում գրել է խոսքով Գանձակեցու վկայաբանությունը՝ «Վկայութիւն սրբոյն խոսքովու մեծ եւ փառաւորեալ, որ կոչի նոր նահատակ, որ վկայեաց յաշխարհն Աղուանից ի մայրաքաղաքն, որ կոչի Գանձակ» վերնագրով²², նույն թվականին՝ խոսքով Գանձակեցուն նվիրված ներբողյանը «Մխիթար վարդապետի մականուն կոչեցեալ Գոշ ներբողեան ասացեալ ի նոր վկայն կոչեցեալն խոսքով» վերնագրով²³:

¹⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 220: Մ. Չամչյանը գրում է, որ Գոշ նշանակում է «(f)eouf, գոր հալերէն քարձ կոչեմք»: Իսկ Ստ. Մալխասյանը բառը բացատրում է որպես ցանցառամորուս. «Քոսակ, բոսայ, որի մօտովը շատ ցանցառ և դժուար է բուսնում, քարձ: Գոշը բոսայ էր, ուստի և ստացել է Գոշ մականունը»: Մ. Չամչեանց, Հայոց պատմութիւն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 96: Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 4, 1944, էջ 584:

²⁰ Գրքը Մեծ Մաշտոց կոչեցեալ, Պոլիս, 1807, էջ 336ա-336բ:

²¹ «Սուրբ և աստուածընկալ գրովս մեր և պսակ պարծանաց Հայաստանեայց Գրիգոր կաթողիկոս, ամենամուստ աղօթող աշակերտս յուսատրչական աթոռոյդ, Բասիլ եպիսկոպոս, որ յարեւելս հիւսիսոյ, վարդապետ Գրիգոր ի Սանահին, եւ հայր Հովհաննէս, վարդապետ մայրաքաղաքին Հաղպատայ Իգնատիոս, Պետրոս, Վարդան եւ Գալիթ, Խաչատուր վարդապետ Հաղարծնին, Մխիթար վարդապետ Խորակերտոյ, եւ միւս Մխիթար վարդապետ Գետկայ, եւ այլք աշակերտեալք ամենեւեան սրբոց կտակարանաց Աստուծոյ, երկիրպագանեմք որպէս ի մօտոյ սուրբ աթոռոյդ եւ վերակացելումդ, եւ աղօթս ձեզս առնեմք վասն երկար կենաց եւ խաղաղութեան ձերոյ»: Ընդհանրական թուղթք սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյսն, Յակոբեանց, 1871, էջ 307-308:

²² Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, Մխիթար Գոշ, գիրք Բ, առաջաբանը Յ. Մանանդեանի և Հր. Աճառեանի, 2014, էջ 574-582:

²³ Նույն տեղում, էջ 583-587:

Կիրիկիայից հայրենիք վերադառնալու ճանապարհին Մխիթար վարդապետը լինում է Կարինում, որտեղ ծանոթանում է Կայենի ու Մահկանաբերդի իշխանաց իշխան և Թիֆլիսի ամիրա Քուրդ Արծրունու հետ, որը, վրաց Գեորգի թագավորից հալածված, փախել և ապաստանել էր Կարինում²⁴: Նրանք բարեկամանում են, և այդ բարեկամությունը տևում է մինչև նրանց կյանքի վերջը: Կարինում Մխիթարը դպրոց է բացում, կարճ ժամանակ հետո այն փոխադրում է Գանձակ: Սկսվում է Մխիթարի մանկավարժական, գիտական, քարոզչական գործունեության շրջանը, որը տևում է մինչև խոր ծերություն:

Քաղաքական ներքին պայմանները, սակայն, բարենպաստ չէին Մխիթարի համար, որովհետև լարվում են հարաբերությունները նրա և Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի միջև: Կաթողիկոսի սաղրանքներից հալածական՝ Մխիթարը հանգրվանում է Խաչենում՝ Հաթերքի գահերեց իշխան Վախթանգի ապարանքում, որտեղ ապրում է մի քանի տարի, ինչի մասին գրում է Կիրակոս Գանձակեցին²⁵: Այդ մասին հաղորդում է նաև Գոշն ինքը 1184 թվականին Դասնո անապատում գրված Դատաստանագրքի հիշատակարանում²⁶: Իր և կաթողիկոսի լարված հարաբերություններին Մխիթարն անդրադառնում է նաև Երեմիայի

²⁴ Ըստ Մխիթար Գոշի «Ժամանակագրութեան»՝ Քուրդ իշխանը և նրա եղբայրներ Վասակն ու Սարգիսը, որոնք Վրաց Դավիթ Ե. արքայի համախոհներն էին, 1156 թ. Գեորգի Գ-ի գահ բարձրանալուց հետո ապստամբում և հաստատվում են Կարինում, որտեղ նրանց ընդունում է Սաղդուխ ամիրան: Որքան ժամանակ է մնացել Քուրդ իշխանը Կարինում, հայտնի չէ, 1177 թ. նա դարձյալ հիշվում է իբրև Թիֆլիսի ամիրա: Քուրդ իշխանը հիշվում է նաև Հաղարծինի 1184 թվականի շինարարական արձանագրության մեջ՝ իբրև Գեորգի Գ թագավորի «մեծամեծ իշխաններից» մեկը: Գեորգի Գ թագավորի դեմ Օրբելյանների ապստամբության պարտությունից հետո ենթադրվում է, որ նա կրկին ապաստանում է Կարինում: Եվ միայն արքայի մահից հետո, Սարգիս Զաֆարյանի միջնորդությամբ, Թամար թագուհին 1185 թ. վերականգնում է նրա իրավունքները: Տե՛ս Դիվան հայ վիճաբանության, պրակ VI, Իշանի շրջան, կազմեցին՝ Ս. Ավագյան, Հո. Ջանփոլադյան, Երևան, 1977, էջ 37 (այսուհետև՝ Դիվան, պրակ VI): **Հ. Մարգարյան**, «Միջֆեոդալական պայքարը Գեորգի III-ի ժամանակ և Քուրդ ամիրապետը», ԼՀԳ, 1975, թ. 11, էջ 48-60:

²⁵ «Եւ ապա նեղեալ ի տանկաց՝ ի սաղրեղոյ կաթողիկոսին Աղուանից Ստեփաննոսի, և եկեալ նորա յաշխարհն Խաչենոյ առ Վախթանկ, իշխանն Հաթերքոյ, և առ եղբարս նորա, որք բազում պատուով պատուեցին զնա, և անդ դադարեալ ամս ինչ»: **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 209:

²⁶ «... ի թուականութեանս Հայոց ՈՒԳ (1184) ... ի կողմանս Խաչենոյ՝ ընդ ժամանակս անուանելոյ Հասանայ՝ որդոյ Վախտանգայ կրանատրեցելոյ, եւ որդոյ նորա Վախտանգայ ի դղեկին, որ անուանեալ կոչի Հաթերք»: *Մատենագիրք Հայոց*, հ. ԺԹ, **Մխիթար Գոշ**, գիրք Ա՝ Գիրք Դատաստանի, Ա. խմբագրութիւն, աշխատասիրությամբ՝ Խ. Թորոսյանի, էջ 134, Բ. խմբագրութիւն, աշխատասիրությամբ՝ Վ. Բաստամեանցի, էջ 425, առաջաբանը՝ Ա. Բողոյեանի, Երևան, 2014:

մեկնություն հիշատակարանում, երբ շարագրում է երկի համառոտ գրելու պատճառները²⁷:

Դատաստանագրքի վերջում՝ հիշատակարանին կից, Մխիթար Գոշը շարահարել է «Ժամանակագրությունը», որտեղ բերված են Աղվանից կաթողիկոսների ցանկը և Աղվանից աշխարհում ԺԱ-ԺԲ. դարերում տեղի ունեցած պատմական նշանավոր դեպքերն ու իրադարձությունները՝ «Կաթողիկոսք եւ դեպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ԺԲ դարու» վերնագրով²⁸: Գոշի «Ժամանակագրությունը» մեզ է հասել ոչ ամբողջական տեսքով, քանի որ վերջին հատվածները չեն պահպանվել: Այն հասնում է մինչև 1161 թվականը: Գոշը հիշատակարանում գրում է, որ Աղվանից աշխարհի պատմությունը շարագրել է Մովսես Դասխուրանցին: Նրան հետո ոչ ոք չի շարունակել, ուստի «Ժամանակագրությունը» կցում է Դատաստանագրքին որպես Դասխուրանցու Պատմության շարունակություն, միաժամանակ հորդորում հետագա գրողներին, որպեսզի իրենք էլ շարունակեն և լրացնեն այդ պատմությունը²⁹: Մխիթար Գոշը Աղվանից բովանդակ պատմության հեղինակ է համարում Մովսես Դասխուրանցուն: Մինչդեռ իրականում «Աղվանից պատմությունը» է. դարում շարագրել է Մովսես Կաղանկատվացին, Մովսես Դասխուրանցին ժ. դարում շարունակել է այն, իսկ ԺԲ. դարում Մխիթար Գոշը մի հատված է ավելացրել:

Գեորգի Գ թագավորի մահից հետո (1184 թ.) Թամար թագուհին հետ է կանչում Քուրդ իշխանին՝ վերադարձնելով նրան հայրենի տիրույթները: Մխիթար Գոշը Հաթերքում էր, երբ լսում է Քուրդ Արծրունու՝ տարագրությունից հայրենիք վերադառնալու լուրը և գալիս է նրա մոտ «վասն առաջին սիրոյն և միաբանությունն, որ առ միմեանս»: Մահկանաբերոցիները ազդեցիկ դիրք ունեին Վրաց արքունիքում: Նրանք նաև Թիֆլիսի ամիրաներն էին և տիրույթներ ունեին Կարինում: Սակայն Մահկանաբերոցիների բուն տիրույթները Աղստե գետի հով-

²⁷ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս [Յովսէփեան], Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա. (Ե. դարից մինչև 1250 թ.). 48 նմանահանուպիւններով. Անթիլիա, 1951, էջ 522: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-Ժ դարեր, կազմեց՝ Ա. Ս. Մաթևոսյան, Երևան, 1988, էջ 253:

²⁸ Գ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 338-353: Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, Մխիթար Գոշ, գիրք Բ, էջ 605-612:

²⁹ «Համարեցամ եւ զայս եւս հարկաւոր լինի, զի զշար կարգի հայրապետացն դիցում զԱղուանից, զի եւ յայնոսիկ յամենեսեանն զուսսա, որ այժմ ունին, յարմարեցում: Մի ըստ այդմ գրեցում պատեառի, երկրորդ՝ զի թէ ոք յաժարեցի գրել պատմութիւն զկնի գրեցելոյն պատմութեանն Մովսէսի Դասխուրանցեայն, որ զբովանդակ պատմէ գտանս Աղուանից, դիւրին լիցի յայսմանէ զշար հայրապետացն առնուլ, զի ոչ զամենեցուն՝ անուն ի նորայն գտցէ պատմութեան, բայց զայնոցիկ, գորոց գրեաց: Զի յայն ժամանակէ մինչեւ ցայժմ ոչ ոք գրեաց եւ թէ պատահի ոք յոյժ հարկաւոր է»: Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, Մխիթար Գոշ, գիրք Բ, էջ 605:

տում էին՝ Մահկանաբերդ և Կայենո գավառներում: Պատահական չէ, որ Մխիթարը բնակություն է հաստատում ԺԲ. դարում արդեն ճանաչված Գետիկ վանքում, որը գտնվում էր Աղստե գետի աջ ափին՝ «ի գաւառին Կայենոյ, ի վերայ գետոյն մեծագունի, զոր անուանեն Աղստեոյ գետ»³⁰: Գետիկի առաջնորդն էր Սարկավագ վարդապետը, որը սիրով ընդունում է Գոշին: Այստեղ Գոշը 1187 թվականին սկսում և մեկ տարի հետո ավարտում է Երեմիայի մեկնությունը³¹: Նախկինում այս երկի մեկնությունը արվել էր հատվածաբար³²: Գոշն առաջինն է, որ ամբողջությամբ է մեկնում Երեմիայի մարգարեությունը, Բարուքի թուղթը, Երեմիայի ողբը և Աղոթքը³³:

Մեկնության ինքնագիրը չի պահպանվել, մեզ է հասել ընդօրինակությամբ: Գրչությունից ուղիղ տասը տարի հետո՝ 1198 թվականին, Հաղբատում հենց ինքնագրից Դավիթ գրիչն օրինակում է այն: Վերջինս, որին Գ. Հովսեփյանը նույնացնում է Դավիթ Քոբայրեցու հետ³⁴, մասամբ ինքն է օրինակում, մասամբ ուրիշներին է օրինակել տալիս: Դավիթը նույնությամբ պահպանում է գաղափար հիշատակարանը, որտեղից էլ շարունակում է իրենը³⁵:

Գոշի՝ ավելի ուշ գրված մեկ այլ՝ «Փիլոնի Յաղագս նախախնամութեան Բան

³⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 209:

³¹ «Այլզքն արարաւ այսմ իրողութեան ի թուականիս Հայտց ՈԼԶ (1187) եւ կատարեցաք զկնի միոյ ամի (1188)... Եղև այս ի հայրապետութեանն տեսան Գրիգորի Հայտց կաթողիկոսի եւ յեպիսկոպոսութեանն տեսան Բարսղի՛ հոշակաւոր ուխտիս Հաղբատայ: Բայց գրեցաւ յանապատիս Գետկայ ընդ հովանեաւ Սրբոյն Գողգոթայի եւ Լուսաւորչին Գրիգորի»: Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 521-522, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 253:

³² Երեմիայի երկերի առաջին մեկնիչներից էին Օրիգենեսը (185-254), Եփրեմ Ասորին (303-373), Հովհան Ոսկեբերանը (347-407), Հիերոնիմոս Երանելին (345-420), Կյուրտեղ Ալեքսանդրացին (375-444), Թեոդորիտես Կեսարացին (393-460):

³³ Մեկնութիւն համառուտ մարգարէութեանն Երեմիայի եւ նախադրութիւն նորին ի Մխիթարայ վարդապետէ Գոշ կոչեցելոյ, աե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, գիրք Բ, առաջաբանը՝ Ա. Բոգոյանի, էջ 108-431:

³⁴ Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 524:

³⁵ «Այս յիշատակարան Մխիթար վարդապետին է՝ Գոշին, յարմարողի զՄեկնութիւն սրբոյ կտակիս, զոր եւ ես սիրող, եւ համակալ, եւ յորդորիչ նորին Դավթ, յիմումս եղի արիմակի վասն յաւերժութեան նորայն անուան յամենայն արիմակս, որոց ախորժելի երեւի գծել զսա: Հաւանութեամբ եւ սիրով ընկալայ եւ շնորհակալ եմ քում նագելի եւ երկիւղած պարկեշտութեան, ով պատուականդ ինձ եւ սիրող ճշմարտութեան, զի քէեւ սուղ տարացուցիս է յարդարեալ, բաւական է իմաստնոց յանմունս բանից եւ եւ յեղաշրջմանց ի նշանակա խորհրդականս եւ զի անպարապ եղեալ իմոյս անձին ի ժամանել եւ որոշմել զսա, այլ եւ այլ ոմն տխմարաց ետու գծել եւ ապաշաւ ունիմ, քեպէտ եւ ուղղեցի յետոյ» (ՄՄ 2606, ք. 256աբ): Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2013, էջ 679-684:

առաջին առ Աղեքսանդրոս, Գոշին ասացեալ պատճառ» մեկնությունը պահպանվել է Գրիգոր Աբասորդու կազմած «Գիրք պատճառաց» ժողովածուում (ՄՄ 1879, թ. 158աբ)³⁶:

1188 թվականին սաստիկ երկրաշարժից հիմնովին ավերվում է Գետիկի վանքը, և անհնար է լինում վերականգնել այն: Միաբանության համար էլ ստեղծվել էր ծանր իրավիճակ. նախ՝ երկրաշարժը մեծ ավերածություններ էր պատճառել, ապա՝ մերձակա գյուղը, որ բնակեցվել էր ոմն Սարգիս իշխանի կողմից, առաջ էր բերել միաբանների գայրույթը, որի պատճառով նրանք ըմբոստացել ու ցանկանում էին հեռանալ Գետիկից: Ուստի՝ Մխիթար Գոշը հորդորում է միաբաններին համախմբվել, իսկ ինքը խնդրանքով դիմում է Քուրդ իշխանի քրոջորդի Իվանե Զաքարյանին՝ հարմար մի վայր տրամադրելու նոր եկեղեցու շինության համար:

Ավերված Հին Գետիկի փոխարեն, անտառներով շրջապատված «բարեվայելուչ ու գոգավոր» Տանձուտ կոչված ձորում, Զաքարյան իշխանների հովանավորությամբ և միաբանների օգնությամբ, 1188 թվականին կառուցվում է նոր Գետիկի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ փայտաշեն եկեղեցին: Գոշն այստեղ է տեղափոխում միաբանությունը: Եկեղեցու օժման հանդեսին ներկա էր նաև Հաղարծինի վանահայր Խաչատուր Տարոնացին³⁷: Կարճ ժամանակ անց Մխիթարը ձեռնարկում է Հովհաննես Կարապետի անունով երկրորդ փայտաշեն եկեղեցու կառուցումը, իսկ 1191-1196 թվականներին Հաթերքի տեր Վախթանգ իշխանի ու նրա եղբայրների և Քուրդ իշխանի որդիների՝ Դավիթի ու Սադունի հովանավորությամբ Գոշը կառուցել է տալիս նոր Գետիկի գլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին. «Հռչակաւոր վանքն, որ Գետիկն կոչի, ի գաւառին Կայենոյ, զոր շինեաց սուրբ վարդապետն Մխիթար, զոր Գոշն կոչէին, շինեալ հրաշագան եկեղեցի գմբեթարդ երկնանման, և կնքեալ զեկեղեցին, և օծեալ յանուն Սուրբ Աստուածածնին, տաճար փառաց Տեառն՝ բնակարան բանաւոր հոտին Քրիստոսի»³⁸: Այս փաստը հաստատվում է նաև Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսարևելյան ճա-

³⁶ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. 2, խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2012, էջ 337: Մեկնությունն առաջին անգամ հրատարակել է Լ. Մելիքեթ-Բեկը ՄՄ 1879 ձեռագրի հիման վրա, տե՛ս Լ. Մելիքեթ-Բեկ, «Մխիթար Գոշի անտիպ երկերից», էջմիածին, 1959, ք. 12, էջ 41-45: Տե՛ս նաև Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, գիրք Բ, առաջաբանը՝ Օ. Վարդազարեանի, էջ 435-450: Այս մեկնության գրչության թվականը հայտնի չէ: Ենթադրվում է, որ այն գրվել է XIII դարի սկզբներին և Աբասորդու «Պատմառաց գրքի» մեջ է մտել մինչև 1213 թվականը, այսինքն՝ մինչև Գոշի մահը:

³⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 210-212:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 164, 216:

կատին պահպանված արձանագրություններ, որից գրեթե բառացի օգտվել է Կիրակոս Գանձակեցին³⁹: Եկեղեցու օծման հանդիսությունների անոթով վանքն ստանում է բազմաթիվ նվիրատվություններ՝ հողատարածքներ, այգիներ, թանկարժեք սպասք ու իրեր և ձեռագիր մատյաններ: Ջաքարյան եղբայրները վանքին նվիրում են հսկայական հողատարածքներ, Աբասաձորում՝ մի հանք և Բջնիի գավառում՝ Զորաձորը:

Դավիթ իշխանի անունից մեզ է հասել բոլորգիր թղթյա մի Ավետարան, որի գրչի ու գրչության վայրի անունները չեն պահպանվել: Ձեռագիրն այժմ պահվում է Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանում՝ քայքայված ու բնագիրը թերի, վերջից պակասում են թերթեր, չկա գլխավոր հիշատակարանը, 185ա թերթի հիշատակագրության մեջ պահպանվել է պատվիրատուի՝ Քուրդ իշխանի որդի Դավթի անունը: Մատյանն առանձնապես ճոխ հարդարանք չունի. մեկ կիսախորան, ճակատագրողեր, լուսանցագրողեր և Ավետարանների սկզբներում մի քանի զարդագրեր (թիվ 171, Ս. Ամենափրկիչ վանք, 710): Ձեռագրի գրչության ժամանակը մոտավոր կարող ենք որոշել: Ենթագրերի է, որ այն գրվել է ոչ շուտ, քան ժԲ. դարի 90-ական թվականների վերջերին, երբ Դավիթը եղբոր՝ Սաղունի ու քրոջ՝ Արզուխաթուն իշխանուհու հետ օժանդակում էր Մխիթար Գոշին Նոր Գետիկի շինարարության հարցերում, և ոչ ուշ, քան ժԳ. դարի առաջին տասնամյակին, այսինքն՝ մինչև Դավիթ իշխանի մահը: Չի բացառվում, որ եկեղեցու օծման անոթով է իշխանը պատվիրել և ստացել Ավետարանն ու նվիրել Նոր Գետիկավանքին՝ հիշատակարանում խնդրելով հիշել իրեն. «Զստացաւդ սուրբ Աւետարանիս զԴավիթ զաստուածասէր իշխան՝ որդի պարոն Քրդին, յիշեսջիք ի Քրիստոս»⁴⁰:

Արզուխաթուն իշխանուհին էլ իր դուստրերի հետ, սուրբ խորանի համար այժի աղվամազից վարագույր է հյուսում: Իշխանուհու ձեռագործ վարագույրները, որոնք հիացմունք էին պատճառում իրենց նրբագեղությունները, գարդարել են նաև Հաղբատի, Դագիվանքի ու Մակարավանքի խորանները⁴¹: Եկեղեցու գավիթը 1197-1203 թվականներին կառուցում է Մխիթար Հյուսնը և գավիթի սյուները միացնող կամարի վրա թողնում ընդարձակ արձանագրություն. «Ես՝ Մխիթար Հիւսն՝ միաբան եւ աշխատող այս եկեղեցոյ ի մանկութենէ մինչ ի ծերութիւն շինեցի գտունս աղաւթից իմով որդիացելովս Յոհանիսի»⁴²: Իսկ 1208 թվակա-

³⁹ Նույն տեղում, էջ 212: Ըստ այդ արձանագրության՝ եկեղեցու կառուցումն սկսվել է Սալահ աղ-Դինի կողմից Երուսաղեմի գրավումից չորս տարի հետո, այսինքն՝ 1191 թվականին, ավարտվել է հինգ տարում և օծվել է 1197 թվականին (Դիվան, պրակ VI, էջ 65):

⁴⁰ Յուզակ ձեռագրաց Նոր-Զուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի, հ. Բ, կազմեց՝ Լ. Մինասեան, Վիեննա, 1972, էջ 183, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 334:

⁴¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 215-216:

⁴² Դիվան, պրակ VI, էջ 93:

նին Սերոբի և Հովասափի միջոցներով կառուցվում են Ս. Առաքելոց և Ս. Հովիտիմեանց մատուռները⁴³:

Այսպիսով, ուսումնական կենտրոն ունենալու համար ստեղծված էին անհրաժեշտ պայմանները: Գոշին մտահոգում էին բոլոր կարգի՝ տնտեսական, ուսումնական և գիտական խնդիրները: Սրանց զուգահեռ, նա զբաղվում էր նաև քարոզչությամբ ու դավանաբանական խնդիրներով: Չափազանց մեծ էր Գոշի դերն ու հեղինակությունը Հյուսիսային Հայաստանի եկեղեցական կյանքում: Նա արևելյան վարդապետների առաջնորդներից էր, մասնակցել է Լոռեի (1205 թ.) և Անիի (1207 թ.) եկեղեցական ժողովներին, որոնք Զաքարե ամիրսպասալարի նախաձեռնությամբ հրավիրվել էին, որպեսզի Արևելյան Հայաստանում հաստատեն Սսի եկեղեցական ժողովի կանոնները շարժական սեղանի վրա պատարագ մատուցելու թույլտվության մասին⁴⁴: Գանձակեցին հականե-հանվանե թվարկում է ժողովի մասնակիցների անունները, այս վարդապետներին անվանում է երևելի և առաջին տեղում հիշում է Մխիթար Գոշին⁴⁵: Նա Զաքարե ամիրսպասալարի խոստովանահայրն ու խորհրդատուն էր: Վերջինիս ակնածանքն այնքան մեծ էր Գոշի նկատմամբ, որ կարևոր որոշումներում միշտ հաշվի էր առնում նրա կարծիքը: Գոշի բոլոր ձեռնարկումները հովանավորում էին Զաքարյան եղբայրները, հատկապես Իվանեն, իսկ հոր մահից հետո՝ նրա որդի Ավագը:

Գոշը պայքարում էր հայ եկեղեցուն սպառնացող նորամուծությունների դեմ և, պահպանելով հայոց եկեղեցու ավանդույթները, եկեղեցիների միջև դավանաբանական հանդուրժողականություն էր քարոզում: Գոշը Զաքարե և Իվանե իշխանների խնդրանքով գրում է «Թուղթ առ վրացիսն՝ յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ» երկը⁴⁶: Այն վրացի մատենագիր Արսեն Վաչեսձեի «Դոգմատիկոնի» «Երեսուն գլուխ հայոց հերձուածի» գլխում հայերին ներկայացված մեղադրանքների պատասխան է, որով հերքվում են այդ մեղադրանքները:

Նոր Գետիկի վարդապետարանը շատ կարճ ժամանակում ձեռք է բերում մեծ անուն ու համբավ և դառնում Հյուսիսային Հայաստանի հոգևոր, կրթական

⁴³ Նույն տեղում, էջ 101:

⁴⁴ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 166-178:

⁴⁵ «Եւ էին ի ժամանակին յայնմիկ վարդապետք երևելիք՝ Մխիթար, որ Դոն կոչիւր, շինող վանացն Գետկայ, այր իմաստուն եւ հեզ և վարդապետական ուսմամբ հուշակեայ, Իգնատիոս, Վարդան, Դավթ Քոբայրեցի ի Հաղբատայ, Յովհաննէս՝ հայր Սանահնիսն, որ էր զկնի մահուան վարդապետին Գրիգորայ, զոր Տուտայ որդին կոչէին»: Յանկը լրացնում են Մոնոնիկ կոչված Գրիգորը՝ Կեչառիսից, Թեղենիքի Տուրքիկը, Հավուց թառի Եղիան, Գրիգոր Դվնեցին, Սարգիս Սևանցին, Հաղբատի Գրիգորես եպիսկոպոսը, Անիի արքուակալ Սարգիսը, Բջնիի և Դվինի Կրթանեսը, Կարսի Հովհաննեսը և ուրշներ (**Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 170):

⁴⁶ *Մատենագիրք Հայոց*, հ. Ի, գիրք Բ, առաջաբանը՝ Պ. Մուրադյանի, էջ 452-508: Պ. **Մուրադյան**, *ԺԱ.ԺԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները եւ Մխիթար Գոշի «Առ վրացիսն» թուղթը. աղբերագրտական քննություն եւ բնագրեր*, Ս. Էջմիածին, 2011:

և մշակութային առաջադեմ ուսումնական կենտրոններից մեկը: Գոշին բարձր են գնահատում նրա սաները՝ կոչելով «եռամեծ և երջանիկն վարդապետ»:
«Երևելի վարդապետն Մխիթար, շինող վանացն Գետկա, այր իմաստուն և հեզ, վարդապետական ուսմամբ հուշակեալ», - այսպես է բնութագրում Գոշին Կիրակոս Գանձակեցին⁴⁷: «Սուրբ սքանչելի վարդապետն Մխիթար՝ մականունն Գոշ Գանձակեցի», - գրում է Վարդան Արևելցին⁴⁸:

Գոշը մեծացնում է նոր Գետիկի միաբանությունը, կարգավորում ու բարձրացնում վարդապետարանի հեղինակությունը, ստեղծում է բոլոր բարենպաստ պայմանները, մեծ ուշադրություն է դարձնում ուսուցման աշխատանքներին: Նոր Գետիկի վարդապետարանում ուսուցանվել են հայոց լեզու, հունարեն, լատիներեն, քերականություն, փիլիսոփայություն, ճարտասանություն, երաժշտություն, գրչություն արվեստ և մանրանկարչություն:

Գոշի վարդապետարանն ուներ կրթական որոշակի ծրագիր և հակում աշխարհիկ գիտությունների նկատմամբ: Դա պայմանավորված էր այն բանով, որ կյանքում և գրականության մեջ ձևավորվում էր նոր աշխարհայացք: Տեղի ունեցող աշխարհականացման գործընթացը մուտք էր գործում գիտության և մշակույթի բոլոր բնագավառները: Հյուսիսային Հայաստանում այդ շարժումը սկիզբ էր դնում գրական-գիտական-գրչական նոր դպրոցի, որի համար հիմք էին ծառայում Անիի, Հաղբատի, Սանահինի և Գանձակի նշանավոր կենտրոնները: Այդ շարժման սկզբնավորումը կարելի է տեսնել Վարդան Անեցու փիլիսոփայական հայացքներում⁴⁹, Հովհաննես Իմաստասերի «Բան իմաստութեան...» պոեմում, որով նա հեղաշրջում կատարեց գրականության մեջ⁵⁰, Հաղբատում գրված և Անիում նկարագրաված Ավետարանի («Հաղբատի Ավետարան») «Մուտք երուսաղեմ» տեսարանում աշխարհիկ տրամադրությունների արտահայտմամբ⁵¹: Գրական այս շարժման մեջ բարձրագույն տեղը պատկանում է Մխիթար Գոշին, իսկ նրա «Գիրք Դատաստանին» և 190 առակները բոլորովին նոր երևույթ էին մեր գրականության պատմության մեջ:

Դատաստանագրքում, որը հայկական և արևմտյան ավանդների խաչաձևումն է, առաջ են քաշվում ազգի և պետականության սկզբունքները, պետականության գաղափարը հաստատող օրենքներ, պաշտպանվում են բոլոր խավերի իրավունքները: Վեր բարձրանալով կրոնական շրջանակներից՝ Գոշն՝ իբրև լայնախոհ մտածող, Դատաստանագրքում առաջ բերած խնդիրները լու-

47 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 171:

48 Վարդան վարդապետ, էջ 140:

49 Ա. Մնացականյան, «Բանաստեղծ Վարդան Անեցին և նրա ներբողը», ԲՄ, № 10, 1972, էջ 261-291:

50 Մ. Աբեղյան, «Հովհաննես Իմաստասեր», Երկեր, հ. Գ, էջ 72-82:

51 Կ. Մաթևոսյան, Հաղբատի Ավետարանը, Երևան, 2012:

ծուժ է նաև առակաների միջոցով, որոնք ունեն ուսուցողական-դաստիարակչական նպատակ ու ճանաչողական մեծ արժեք և ցայսօր էլ արդիական են⁵²: Գոշի առակաների ժողովածուն միջնադարում օգտագործել են որպես դասագիրք: Առակաների նպատակը ոչ միայն ուսուցանելը, դաստիարակելն ու խրատելն է եղել, այլև զարգացրել է աշակերտների տրամաբանական և մեկնողական հմտությունները:

Մխիթար Գոշի՝ որպես գիտնականի և մանկավարժի համբավն ու փառքը տարածվում է շատ արագ, և կրթություն ստանալու նպատակով նրա դպրոց են գալիս երկրի շորս կողմերից⁵³: Նրանց մեջ հատկապես իրենց իմաստույթյամբ առանձնանում էին վարդապետական խոսքով բոլորին գերազանցող Վանականը, որ հետագայում դարձավ Խորանաշատի վարդապետարանի հիմնադիրը, Թորոս Մելիտինեցին՝ հեզ և խոնարհ, առաքինի և աղքատասեր մի մարդ, որ իր մահկանացուն կնքեց խոր ծերության հասակում և թաղված է Հաղբատում՝ եպիսկոպոսների ու վարդապետների գերեզմանոցում⁵⁴: Գոշի դպրոցի ավանդներով սնվեցին պատմիչ, մեկնիչ, եկեղեցական-քաղաքական գործիչ Վարդան Արևելցին, որը հետագայում դպրոցներ բացեց Կայենո գավառի Ս. Անդրեասի վանքում, Թեղենյաց, Աղջոց, Հառիճի վանքերում, Սաղմոսավանքում և Խոր վիրապում, գրիչ Մարտիրոսն ու պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին, որոնք տարբեր ժամանակներում եղան Նոր Գետիկի ընթացակետեր:

Բեղմնավոր եղան Գոշի ընթացակետության տարիները Նոր Գետիկում: Նա միաժամանակ հետևեց ձեռագիր մատյաններ օրինակելու աշխատանքներին, ինքն էլ անձամբ գրեց շատ գործեր. «Եւ եթող նա յիշատակ եւ արձան գերեզմանի գիրս իմաստախոհս յօգուտ ուսումնասիրաց՝ Համառօտ մարգարեութեանն Երեմիայի՝ գեղեցկադիր կարգօք, եւ սուղ ինչ կանոնս վասն սպասաւորելոյ մարմնոյ եւ արեան Տեառն, թէ որպէս պատշաճ իցէ, կամ որպիսի կարգօք, եւ գիրք մի՝ Ողբք ի վերայ բնութեանս՝ ի դիմաց Ադամայ առ որդիս նորա, եւ ի դիմաց Եւայի առ դստերս նորա, եւ գիրք մի՝ Յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց, ի խնդրոյ մեծ գորավարին Զաքարէի եւ եղբօր իւրոյ, եւ այլ թուղթս խրատականս»⁵⁵:

Մխիթար Գոշը հասավ խոր ծերության և իր մահկանացուն կնքեց ու թաղվեց Նոր Գետիկում. «Եւ թաղեցաւ յիւրում ձեռակերտին ի Գետիկ»⁵⁶: Մահից

⁵² Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, Մխիթար Գոշ, գիրք Բ Առակք Մխիթարայ Գոշի, աշխատասիրութեամբ է. Պրևագեանի, առաջաբանը՝ Օ. Վարդապարեանի, էջ 42-106:

⁵³ «Բագումմ էին, որ աշակերտեցան ի նմանէ վարդապետական բանին, քանզի համբաւ իմաստութեան նորա հոշակեցաւ ընդ ամենայն տեղիս: Եւ գային առ նա յամենայն կողմանց, քանզի ըստ անուանն իւրոյ մխիթարէր զամենեսեան»: Նույն տեղում, էջ 217:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 218:

⁵⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 221:

⁵⁶ Վարդան վարդապետ, էջ 140:

առաջ նա կանչում է միաբանության անդամներին, օրհնում նրանց, օրհնում է նաև իր աշակերտներին և բաբունապետությունը փոխանցում կրտսերագույն, բայց ողջամիտ և խոստումնալից աշակերտներից Մարտիրոսին, ապա կտակ գրում Իվանեին՝ վերջինիս հանձնելով ուխտը:

Մարտիրոսի մասին Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ պաշտամունքի երգերում քաղցրաձայն էր, ընթերցանության մեջ՝ առատամիտ, գրչության մեջ՝ արագագիր⁵⁷: Ցավոք, նրա ձեռամբ գրված ոչ մի ընդօրինակություն մեզ չի հասել: Մարտիրոսի անվան հետ է կապվում նոր Գետիկի վարդապետարանի երկրորդ ծաղկուն շրջանը: Նա ձեռնարկում է նաև վանական համալիրի հետագա շինարարական գործերը: Մխիթար Հյուսնի ձեռամբ կառուցել է տալիս հաստահեղյուս որմերով և փայտակերտ վերնահարկով ժամատունն ու գրատունը. «Շինեաց եւ գրատուն մի գեղեցկաշէն յարկօք, արուեստաւոր ունելով զՀիւսն Մխիթար»⁵⁸: Հետագայում՝ 1291 թվականին, Գրիգոր և Զաքիոս վարպետները գրատան վրա կառուցում են երկրորդ հարկը:

1231 թվականին Մխիթար Գոշի կառուցած փայտաշէն եկեղեցու տեղում Մարտիրոս և Գրիգոր եղբայրները կառուցում են քարաշէն Ս. Գրիգոր հնգախորան եկեղեցին, որի շինարարությունը Զալալեղդինի արշավանքների պատճառով մնում է կիսատ, և ավարտվում է միայն 1241 թվականին, Գրիգոր Կապալեցի իշխանի հովանավորությամբ⁵⁹: 1237-1241 թվականներին Արցախի կուսակալներ Վախթանգի թոռ և Սարգսի որդի Գրիգոր Տղա իշխանը, որ Իվանեի որդի Ավագի հեջուբն էր, կառուցում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եռախորան եկեղեցին և այդ մասին թողնում ընդարձակ արձանագրություն՝ Ավագ Զաքարյանից խնդրելով նոր Գետիկում իր համար գերեզմանատեղի⁶⁰:

1227 թվականին վախճանվել էր Իվանեի և թաղվել Պղնձահանքում: Գետիկի հովանավորությունը ստանձնել էր նրա որդի Ավագը: 1244 թվականի մի հիշատակարանից (պահպանվել է 1166 թվականին Հոռմկլայում Կոզմա գրչի ձեռամբ գրված Ավետարանում), տեղեկանում ենք, որ Ավագը Կեսարիայում մոնղոլական աճուրդներից փրկել ու բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ է բերել հայրենիք՝ հարստացնելով հայրենի երկրի մատենադարանները (ՄՄ 7347, թ. 342բ): Ավագի հովանավորության և Մարտիրոսի բաբունապետության տարիներին, հատկապես այն ժամանակ, երբ կառուցվում է գրատունը, մեծանում է նաև միաբանությունը, բազմանում են հոգևոր սպասավորները և ուսուցման

⁵⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 219:

⁵⁸ Նույն տեղում էջ 222:

⁵⁹ Դիվան, պրակ VI, էջ 97:

⁶⁰ «Ես՝ Գրիգոր, հեջուբ ամիրսպասալար Աւագին, որդի Սմբատա՝ որդոյ Մեծին Վախտանգա՝ կողմնապետաց աշխարհին Արցախս, առեալ արարակի Իւանէի, սնոյց զիս եւ իւր տանն եւ Աւագին առաջնորդ կացոյց, զի ոչ ունէի զաւակ, յուսով խնորեցի զայս եկեղեցի ինձ շիրիմ հանգստեան»: Դիվան, պրակ VI, էջ 70: Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 223:

ձգտող սաները: Մարտիրոսը վարդապետարանը ղեկավարում է քսան տարի և ինքնակամ թողնում այն:

Մարտիրոսից հետո ընդունապետությունն անցնում է Մխիթար վարդապետին, հետո՝ Հովասափին, ապա՝ Աբրահամին, որոնցից յուրաքանչյուրը շատ կարճ ժամանակ է առաջնորդում միաբանությունը: Այնուհետև նոր Գետիկի առաջնորդ է դառնում Հովհաննես Արմանեցին, որ այստեղ է գալիս Հաղարծինի վանքից: Նա 1255 թվականին խաչատուր և Բարսեղ եղբայրներին կառուցել է տալիս Ս. Գևորգ եկեղեցին⁶¹, իսկ 1260 թվականին, Կիրակոս Գանձակեցու միջնորդությամբ, գետիկցիներին ազատում է հարկերից⁶²: Հովհաննես Արմանեցին 1256 թվականին ձեռնադրվում է եպիսկոպոս և որոշ ժամանակ հետո փոխադրվում Հաղբատ:

Վանքի գրատունն ունեցել է հարուստ մատենադարան, որը հարստացվել է նաև տեղի գրիչների օրինակած մատյաններով: Ժամանակին մեծահամբավ այս կենտրոնից, սակայն, սակավաթիվ ձեռագրեր են մեզ հասել: Այստեղ է արարվել Մխիթար Գոշի աշխատանքների մեծ մասը:

Իր կյանքի մեծ մասը Գետիկավանքում է անցկացրել Կիրակոս Գանձակեցին, որի մասին կենսագրական տեղեկություններ ստանում ենք հենց իր Պատմությունից: Գանձակեցին, երբ հակիրճ տեղեկություն է հաղորդում Հովհաննես Սարկավագի, Թոքակերի որդի Գրիգորի և Ալավկաորդի Դավիթի մասին, ասում է, որ նրանք երեքն էլ Գանձակ աշխարհից էին, որտեղից որ ինքն է. «Սոքա երեքեանս էին յաշխարհէն Գանձակայ, ուստի և ես»⁶³:

Կիրակոսը ծնվել է 1203 թվականին Ուտիք նահանգի Գանձակի երկրում: Աղբյուրներում կոչվում է Կիրակոս վարդապետ, Կիրակոս Գետիկցի, ավելի հաճախ՝ Կիրակոս Գանձակեցի, իսկ ինքն իրեն անվանում է Արևելցի: Կիրակոսը վաղ մանկությունից սովորում է Նոր Գետիկավանքում: Նոր Գետիկից գնում է Խորանաշատ և կրթությունը շարունակում Վանական վարդապետի դպրոցում, Վանականից էլ ստանում է վարդապետական գավազան: 1236 թվականին Վանականի հետ գերեվարվում է մոնղոլների կողմից, սակայն մոնղոլական բանակից փախչելով՝ կրկին հաստատվում է Նոր Գետիկավանքում, որտեղ զբաղեցնում էր որոշակի դիրք ու պաշտոն: Կիրակոսի խնդրանքով «երգ երգոցի» մեկնությունը գրած Վարդան Արևելցին երկի ներածականում նրան անվանում է «րաբունեաց պետ»⁶⁴:

Գանձակեցին 1241 թվականին Նոր Գետիկում սկսում է շարադրել իր Պատմությունը՝ «Համառոտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցլետին աւուրս թևացեալ, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի ի մեծահոշակ ուխտն

61 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 223, Դիվան, պրակ VI, էջ 101:

62 Դիվան, պրակ VI, էջ 82:

63 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 116:

64 Փ. Անթապյան, Վարդան Արևելցի, Բ. Ա., Երևան, 1987, էջ 139:

Գետկայ» վերնագրով: Նրա ինքնագիրը չի պահպանվել: Գանձակեցին դեպքերի շարադրանքը վաղագույն ժամանակներից հասցնում է մինչև 1265 թվականը⁶⁵: Նա գրել է նաև նամակներ՝ ուղղված Վանական վարդապետին ու Վարդան Արևելցուն, որոնք մեզ չեն հասել, խմբագրել է Հայսմավուրք ժողովածուներ՝ դրանք լրացնելով նոր տոների ընթերցվածներով: Կիրակոսը Հայսմավուրքի առաջին խմբագրությունը կատարել է 1253 թվականին, հավանաբար նոր Գետիկում՝ ավելացնելով 112 նոր նյութ. «Ես նուսստ ծառայ Գրիստոսի Կիրակոս վարդապետ, ի թուականիս Հայոց ՉԲ (1253) աշխատասիրեալ յաւելի ի նախակարգեալ տօնս ճառս համառօտս ճԺԲ (112)»⁶⁶, իսկ երկրորդ խմբագրությունը՝ 1269 թվականին՝ Սսում, որտեղ ավելացրել է 170 նոր նյութ (երուսաղեմ, 75, թ. 1183)⁶⁷:

Կիրակոս Գանձակեցուն մտահոգում էր նաև վանքի մատենադարանը ձեռագիր մատյաններով հարստացնելու խնդիրը: Գավիթի հարավային սյուները միացնող կամարի վրա նրա անունից պահպանված արձանագրությունը վկայում է, որ բազում նվերների հետ նա վանքին է նվիրել նաև քսան ձեռագիր մատյան. «Կիրակոս վարդապետս տուի ի մեր եկեղեցիս Ի. Գիրք եւ Խ. դահեկան, Ա. շուրջառ եւ դրի զդասերս»⁶⁸:

⁶⁵ Գանձակեցին՝ որպես ակամատես, տեղեկություններ է հաղորդում մոնղոլների՝ Հայաստան կատարած արշավանքների, լեզվի, կենցաղի, բարբերի, հասարակական կառուցվածքի, Հուլավյանների պետության փաղափական, տնտեսական պատմության, Հայաստանի հայ իշխանների, Կիլիկիայի հայկական պետության և մոնղոլների փոխհարաբերությունների մասին:

⁶⁶ 7433, ք. 428բ, ՄՄ 7463, ք. 349բ: Տե՛ս նաև Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 269: Մ. Ավդալբեգյան, «Յայսմավուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, էջ 147:

⁶⁷ «Յուսովն Աստուծոյ և սիրով սրբոց նորա, նուսստ ոգի Կիրակոս վարդապետ Արևելցի, ի միասին հաւաքեցի գտօնս Սրբոց Աստուծոյ, ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի աւուրց: Գրեցի և պատմութիւնս նոցա, որոց ոչ էր եղեալ ի գիրս Յայսմավուրացն եւ խառնեցի ընդ նախակարգան... Եւ եղև իրարկութիւնս այս ի թուիս ԶԺԸ (1269) յաշխարհիս Կիլիկեցոյ ի Սիս մայրաքաղաքի, ի թագաւորութեան Հերմոյ և յառաջին ամի իշխանութեան որդոյ նորին Ատնի... Եւ հառք, որ յաւելաք մեք ընդ հինն խառնեալ՝ հարիւր եւ եօթանասուն»: Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ա., էջ 260: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 374, Մ. Ավդալբեգյան, «Յայսմավուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, էջ 148: Չնայած Բ. Սարգիսյանը և Հ. Անադյանը 1269 թ. Գանձակեցու «Յայսմավուրքի» խմբագրությունը վերագրում են Կիրակոս Երզնկացուն, (Բ. Սարգիսյան, «Սրբոյ հօրն Եւագրի Պոնտացոյ վարք եւ մատենագրութիւնք», Վեներտիկ, 1907, էջ ՃԾԱ: Հ. Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 624), որոշ Հայսմավուրքներում Կիրակոսը հստակ կոչվում է Գետիկցի կամ Գետկցի: Տե՛ս նաև Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 107, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Հ. Յակոբոս վ. Տաշեան, էջ 567: Մ. Ավդալբեգյան, Լրումն լիակատար վարուց և վկայաբանութեանց սրբոց, հ. ԺԱ, էջ 29, Ա. Մրապյան, Բանասիրական ճշգրտումներ, ՊԲՁ, 1972, № 4, էջ 138-141:

⁶⁸ Դիվան, պրակ VI, էջ 90:

ԺԳ. դարասկզբին Նոր Գետիկում հայտնի էր Սարգիս կրոնավոր գրիչը: Սարգիսն իր աշակերտ Ստեփանոսի հետ ընտիր մագաղաթի վրա օրինակում է երկաթագիր մի Ավետարան, որն այժմ գտնվում է Գուբլինում (Գուբլին, 557)⁶⁹: Գրիչը հասցրել է ավարտել Ավետարանը. «Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն, որ արժանի արար զեղկելի գրիչս տեսանել զվերջին գիծս» (Թ. 271բ): Բայց քանի որ բացակայում է գլխավոր հիշատակարանը, անհայտ են մնում ձեռագրի ընդօրինակման ստույգ թվականը և վայրը: Ըստ Գ. Հովսեփյանի՝ Ավետարանը ստեղծվել է ԺԳ. դարի երկրորդ քառորդին⁷⁰, իսկ Ա. Մաթևոսյանն այն տեղադրում է 1232 թվականի տակ՝ գրչության վայր ընդունելով Նոր Գետիկի վանքը⁷¹:

Մատյանը նորոգվել է ԺԳ-ժԵ. դարերում: Նորոգության ժամանակ լրացվել են բացակայող թերթերը, ինչպես նաև Մարկոս և Հովհաննես ավետարանիչների ու Պրոխորոսի մանրանկարները: 272ա թերթին գրիչը թողել է մի հիշատակութուն, որի տվյալներն ավելի քան խոստուն են. «Յիշեսջիք ի Քրիստոս զսուրբ վարդապետն Մխիթար եւ զամենայն միաբան եղբարքս սուրբ ուխտիս, որ կամակից և ձեռնտու եղեն սուրբ Աւետարանիս: Յիշեսջիք զՍաղունն զբարեպաշտ իշխանն, որ ծախսն սորա ետ, յիշեսջիք զՍերովբ եւ զՅովասափ, եւ զեղբարս նոցա, եւ զծնաւղս իւրեանց, որ զնիւթս պատրաստեցին եւ ետուն կազմել զԱւետարանս, յիշեսջիք զՍարգիս իմաստուն հռետոր և սրբասէր կրանաւոր եւ զծող սորա, եւ զՍտեփանոս աշակերտն նորին, որ սպասաւորեցի նմա»⁷²: Գրիչը ամենից առաջ խնդրում է հիշել Մխիթար սուրբ վարդապետին, որն արդեն վախճանված էր, և իշխան Սաղունին, որը հոգացել է մատյանի ստեղծման ամբողջ ծախսը: Մխիթար սուրբ վարդապետն, անշուշտ, Մխիթար Գոշն է, որն իր մահկանացուն կնքել էր 1213 թվականին, իսկ նույն ժամանակում ապրած ձեռագրի հովանավոր Սաղուն իշխանը Քուրդ իշխանի որդի Սաղունն է, որի մահվան ժամանակը դրվում է ԺԳ. դարի առաջին երեք տասնամյակների ընթացքում⁷³: Սաղունը Շիմուրագի 1181 թվականի արձանագրության մեջ հիշվում է «մեծ իշխան»⁷⁴, Մակարավանքի 1205 թվականի արձանագրության մեջ՝ «մեծ եւ հզար

69 **Յ. Քիրսեան**, «Իրլանտայի Տրայլինի Մատենադարանին հայերէն ձեռագիրները», Սիոն, 1972, ք. ԽԶ (3-4), էջ 165-169: //www.bookdepository.com/Catalogue-Additional-Armenian-Manuscripts-Chester-Beatty-Library-Dublin-Michael-E-Stone/9789042922327

70 Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 1017-1018:

71 Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 183-184:

72 **Յ. Քիրսեան**, «Իրլանտայի Տրայլինի Մատենադարանին հայերէն ձեռագիրները», էջ 165, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 1017-1018, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 183-184:

73 **Հ. Մարգարեան**, «Մահկանաբերոցիների (Սաղունեանների) իշխանական տունը ԺԳ-ԺԳ դարերում», Հայկազեան հայագիտական հանդես, հ. ԺԸ, Պեյրուք, 1998, էջ 21:

74 Դիվան, պրակ VI, էջ 159:

իշխան Կայենոյ»⁷⁵, իսկ այս Ավետարանի հիշատակարանում՝ «բարեպաշտ իշխան»։ Նա հոր կենդանության ժամանակ ուներ որոշակի դիրք և իշխանություն Մահկանաբերդում և Կայենում, իսկ նրա մահից հետո դարձել էր Մահկանաբերդի և Կայենո գավառի իշխանն ու Նոր Գետիկի հովանավորը։ Գրիչը խնդրում է հիշել նաև միաբանության անդամներին՝ Սերովբին ու Հովասափին, նրանց եղբայրներին ու ծնողներին, որոնք աջակցել են ձեռագրի ստեղծման աշխատանքներին, պատրաստել են գրություն համար նյութը և կազմել են տվել մատյանը։ Վերջում գրիչը խնդրում է հիշել իրեն և իր աշակերտ Ստեփանոսին։

Ձեռագրի գրչությունը պետք է դնել 1213 թվականից հետո, երբ արդեն վախճանված էր Գոշը, և ոչ ուշ, քան ԺԳ. դարի առաջին երեսնամյակը՝ պայմանականորեն՝ 1232 թվականը։ Նոր Գետիկում 1232 թվականին Ստեփանոս գրիչը օրինակում է հաղբակյան տոհմական Ավետարանը։ Երկրորդ Ավետարանի գրչության ժամանակ Ստեփանոսն արդեն կայացած գրիչ է, իսկ դուբլինյան Ավետարանում՝ գրչության աշակերտ։

Ստեփանոսի մասնակցությունը երկրորդ Ավետարանն է այս մատյանը, որը նա օրինակել է Ջաշուռ հաղբակյանց իշխանի դուստր և Կուկ Սևատյանց իշխանի կին Վանենու համար։ 1232 թվականին, երբ մահանում է Ջաշուռ իշխանը, «ի գաւառիս Կայենոյ, ի գերահռչակ սուրբ ուխտս Գետկայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս և Սուրբ Լուսավորչիս Գրիգորի... յիշխանութիւն իշխանաց իշխանի աթաբակ Իւանեի և որդւոյ նորա Աւագին» Վանենին հոր հիշատակին Ստեփանոս գրչից խնդրում և ստանում է մագաղաթյա երկաթագիր Ավետարան և նվիրում Հավապտուկ վանքին, որը Ջաշուռյան իշխանների տոհմական տապանատունն էր. «Ստացաւ զայս աստուածախաւս Աւետարանս յիշատակ եւ փրկութիւն հոգւոյ հար իւրոյ՝ բարեպաշտ իշխանին Ջաշուոյ եւ ետ սուրբ մենաստանն, որ կոչի Հաւապտուկ, որ է շինեալ յանուն Ս. Աստուածածնին, եւ է բնական տուն եւ շիրիմ Ջաշուոյ իշխանի եւ նախնեաց իւրոց»⁷⁶։ Ավետարանը ԺԹ. դարավերջին գտնվել է Նուխու շրջանի Գեոյբուլազ գյուղում⁷⁷։ Մատյանի գտնվելու վայրն առայժմ հայտնի չէ։

Գետիկից մեզ հասած հաջորդ մատյանը 1273 թվականին Գեորգի և Մամախաթունի որդի Մխիթարի ձեռամբ «յոյժ նեղութեամբ եւ տառապանաւք» օրինակված ժողովածու է, որ պարունակում է Վանական վարդապետի «Գիրք հարցմանցը», Մովսես Խորենացու «Յաղագս աշխարհագրությանը», Դավիթ

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 158-159:

⁷⁶ Գարեգին կաթողիկոս Յովաչփեան, *Խաղբակեանք կամ Պոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ*, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1928, էջ 34, նույնի՝ *Յիշատակարանք ձեռագրաց*, էջ 882, Ս. Զապալեանց, *Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան*, հ. Բ, Տփլիս, 1858, էջ 216-217, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 182:

⁷⁷ Մ. Բարխուդարեանց, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան)*, Թիֆլիս, 1893, էջ 234:

փիլիսոփայի «Հակաց գիրքը», Սամուել Անեցու ժամանակագրությունը (Երուսաղեմ, 1288)⁷⁸: Ձեռագիրը գրվել է «ի տիեզերակալութեան Ապաղա ղանին, և յաթարակութեան Սաղունին և ի տէրութեան տեղոյս ճարին աստանաւր կատարեցաւ տառ մատենիս ի սուրբ և ի հռչակաւոր վանքս Գետիկայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս և Սուրբ Նշանիս... առ ոտս սուրբ և վսեմապայծառ վարդապետիս Յովասաբիս»:

ԺԳ. դարի երկրորդ կեսին Հովազու խանի որդի Աբաղա խանի (1265-1282 թթ.) կառավարման տարիներին Մահկանաբերդի և Կայենո իշխանն էր Քուրդ Արծրունու թոռնորդին՝ Շեբբարոքի որդի Սաղուն Բ-ը: Իսկ ԺԳ. դարի կեսերից հիշատակարաններում ու վիմագիր արձանագրություններում Նոր Գետիկի պատրոնն ու տեր հիշվող ճարը Հասան Ջալալի փեսա, ծագումով մանազկերտցի ազնվական Ումեկի որդին է՝ ծնված առաջին կնոջ՝ Թագուհու հետ ամուսնությունից: Ճարի՝ 1283 թվականին Գետիկում թողած արձանագրության համաձայն՝ Ումեկը «ի դառն ժամանակի, որ հայրենիքն արժան էր և ոսկին թանգ», Իվանեի մահից հետո նրա որդի Ավագից 40000 կարմիր դուկատով գնել էր Գետիկն իր շրջակայքով⁷⁹: Պահպանվել է նաև Ճարի որդու՝ Թաղարտերի՝ 1301 թվականի արձանագրությունը, որի համաձայն վանքը եղել է այս տոհմի գանձայգին հայրենի եկեղեցին. «Ես՝ Թաղարտէրս՝ որդի Ճարին, թոռն պարոն Ումեկին, միաբանեցա սուրբ ուխտին Գետիկ՝ մեր գանձայգին հայրենի եկեղեցոյս» և վանքին է նվիրել Հահնի գյուղը և Նախեղուն հանդամասի խաս այգուց հարյուր պղնձե կժերով գինի⁸⁰: Ումեկի մահից հետո (1267 թ.) նրա ավագ որդին՝ Քարիմատինը ժառանգել էր 1251 թվականին Տիխիսում հոր կառուցած Ս. Գևորգ եկեղեցին, իսկ Ճարը՝ Գետիկն իր շրջակայքով⁸¹: Ճարը Գետիկի տերն է եղել շուրջ քսան տարի՝ մինչև 1287 թվականը: Ստեփանոս եպիսկոպոսի ժամանակագրության համաձայն՝ նա վախճանվել է այդ թվականին⁸²:

Գրիգոր քահանայի խնդրանքով Մխիթարիչը, որ դեռ «գրոց աշակերտ» էր, Ավետարան է օրինակում «ի Գետիկ վանքս, որ է վարդապետարան»: Գրիչը մատչանն օրինակել է հռչակավոր գրիչ Գրիգոր Մուրղանեցու «ի գովելի աւրինակէ, ուղիղ և լի արուեստիւ, ի բան և ի գիր, ի տուն և ստոր, և ի գրադարձս, և յեղանակս, և ի վանկս, և յառագանութիւնս»: Գրիգոր Մուրղանեցու ընտիր օրինակից են գրված նաև Թեոդոպոլսի (Վնտկ. 129)⁸³ և Թարգմանչաց (ՄՄ

⁷⁸ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Գ., կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1969, էջ 484-496: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 435-437:

⁷⁹ Դիվան, պրակ VI, էջ 71:

⁸⁰ Նույն տեղում էջ 78:

⁸¹ Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, Բ. Ա., Երևան, 1983, էջ 10:

⁸² Մանր ժամանակագրություններ, Բ. Ա., կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 48:

⁸³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, կազմեց՝ Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, Բ. Ա., 1914, էջ 567:

2743) Ավետարանները⁸⁴: Օրինակը, որ «շատ ու բազում վարդապետք են հավանել»⁸⁵, Մխիթարիչին տրամադրել է «վարդապետաց վարդապետ և երեւելի» Կիրակոս Գանձակեցին, իսկ գրիչը «զշատն վասն աւրինակի» է գրել (ՄՄ 2814)⁸⁶: Ավետարանը մեզ է հասել խիստ քայքայված, սկզբից և վերջից պակաս թերթերով, որոշ թերթեր եզրահատված և թերի հիշատակարանով: Ձեռագրի գրչության թվականը հայտնի չէ: Բայց քանի որ Ավետարանը գրվել է Կիրակոս Գանձակեցու բաբունապետության տարիներին և նրա հանձնարարած օրինակից, գրչության թվականը պետք է դնել ամենաուշը մինչև 1271-ը, այսինքն՝ մինչև Կիրակոսի մահը:

Գետիկավանքում էր կրթություն ստացել Մանուելի և Տավուսի որդի Թորոս վարդապետ Արևելցին, որը նոր Գետիկ էր եկել Գանձակից: Նա, 1262 թ. շափազանց ծանր իրավիճակներում, իր հոգևոր եղբոր՝ Մակար քահանայի հետ գնացել է Հռոմ և այստեղ օրինակել է մի Ավետարան⁸⁷:

1274 թվականին նոր Գետիկում է սովորել նաև Ալեքսիոսի որդի Սարգիս վարդապետը, որն իր ցանկալի օրինակն ունենալու համար 1280-ին գնացել է Դեղձուտ, որտեղ Առաքել վարդապետի դպրոցում նրա համար օրինակել են Տոնապատճառ ժողովածու (ՄՄ 5197):

Նոր Գետիկի գրիչներից էր նաև Հովհաննեսը, որը Կիրակոսի բաբունապետության տարիներին ու նրա խնդրանքով ընդօրինակում է մի Տոնական: Բայց քանի որ գրչության մեջ սա իր առաջին փորձն է, գրիչը տազնապած է, ուստի Կիրակոս վարդապետից և ընթերցողներից անմեղադրություն է խնդրում, որովհետև գրչության մեջ հմուտ չէ, գրել է անհավասար գրերով և սխալներով, բացի այդ էլ՝ օրինակի մասին ամենեկին չէր լսել (ՄՄ 3931)⁸⁸: Գրչության տեղի մասին հետագայի գրիչը գրում է. «ի վանս Գօշ Մխիթարայ, որ հանդէպ Հաղարծնոյ վանից, որ է դամբարան թագաւորաց մերոց Սմբատայ եւ Գէորգայ» (թ. 345բ):

Գետիկավանքի շինարարությունն ավարտվում և ամբողջանում է 1291 թվականին, երբ վանքի միաբաններից Դասապետ ու Կարապետ վարդապետները կառուցում են զանգակատունը և պարսպապատում եկեղեցին: Սա Գետիկի

⁸⁴ Ա. Մաթևոսյան, «Թարգմանչաց Ավետարանը», *Էջմիածին*, 1992, Թ-Ժ-ԺԱ, էջ 102-114:

⁸⁵ Ներսես եպ. Պողոտյանը տալիս է այն ձեռագրերի նկարագիր՝ համառոտ հիշատակարաններով, որոնք գաղափարվել են Գրիգոր Մուրղանեցու օրինակից: Ն. եպ. Մովսէսյան, «Գրիգոր Մուրղանեցի», *Միտն*, 1968, ԽԲ. (1-2), էջ 70:

⁸⁶ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Թ, խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2017, էջ 742-744: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, էջ 399-400:

⁸⁷ Ցուցակ ձեռագրաց նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, կազմեց՝ Ս. Տէր-Աւետեան, Վիեննա, 1970, էջ 45-46:

⁸⁸ ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 60-61: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, մաս Ա. (1301-1325 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2018, էջ 167:

վանական համալիրի վերջին շինարարական արձանագրությունն է: Այստեղ հիշատակվում են Ումեկի ավագ որդի Քարիմադինի զավակները՝ դուստրը՝ Իգդիշ խաթունը և որդիները՝ Արղութն ու Թաղադամուրը. «պարոնութեան Իգդիշ խաթունին եւ եղբարց իւրոց՝ Արղութին եւ Թաղադամուրին»⁸⁹: Դասապետին հիշում է նաև Ճարի որդի Թաղարտերը Նոր Գետիկի նվիրատվական արձանագրության մեջ⁹⁰:

Վերջին հիշատակությունը Նոր Գետիկի գրչության կենտրոնի վերաբերյալ ժե. դարից է, երբ Ղազար գրիչը «ի վանս Գօշ Մխիթարայ» օրինակում է մեկնություններին և քերականական նյութերի մի ժողովածու, որի սրբագրման աշխատանքները կատարում է Գևորգ Երզնկացին (ՄՄ 3653):

Ավելացնենք, որ Նոր Գետիկը կամ Գոշավանքը նշանավոր է նաև որպես պատմաճարտարապետական համալիր՝ իր գեղաշեն եկեղեցիներով և Պողոս վարպետի ասեղնագործ խաչքարերով:

Ամփոփելով, կարող ենք ասել, որ միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային և գրչության նշանավոր կենտրոն Նոր Գետիկի վանքի սկզբնավորումն ու ծաղկումը կապվում է մեծ գիտնական, օրենսգետ, հոգևոր-եկեղեցական գործիչ Մխիթար Գոշի անվան հետ: Նրա բաբունապետության տարիներին Նոր Գետիկի վարդապետարանը ձեռք բերեց մեծ անուն և համբավ դառնալով Հյուսիսային Հայաստանի առաջադեմ ուսումնական և գրչության կենտրոններից, որն իր գործունեությունը շարունակեց մինչև ժԳ. դարի վերջերը: Վարդապետարանի հաջորդ լուսավոր շրջանները Մխիթար Գոշից հետո վարդապետարանը ղեկավարած Մարտիրոսի և Կիրակոս Գանձակեցու բաբունապետության տարիներն էին: Վերջիններս մեծ ուշադրություն էին դարձնում ձեռագրերի ընդօրինակման աշխատանքներին, որով հարստանում էր վանքի մատենադարանը, իսկ որպես գրիչներ հայտնի էին Սարգիս կրոնավորը, Ստեփանոսը, Հովհաննեսը և Մխիթարը:

TAMARA MINASYAN

THE SCHOOL (VARDAPETARAN) AND SCRIPTORIUM OF NOR GETIK

Keywords:

Mkhit'ar Gosh, Kayen region, Kirakos Gandzakets'i, Yovhannēs Armanets'i, Old Getik, Martiros, Gandzak, Goshavank', Yovhannēs Tavushets'i.

The foundation and glory of the spiritual-cultural center and scriptorium of the Nor Getik monastery is connected to the name of the prominent scholar Mkhit'ar

⁸⁹ Դիվան, պրակ VI, էջ 104:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 78:

Gosh. During his leadership, the school gained an excellent reputation, becoming one of the advanced educational centers and scriptoria of northern Armenia, which continued its activity until the end of the 13th century.

The next remarkable periods of the school were the years of the leadership of Martiros and Kirakos Gandzakets'i. The latter paid a lot of attention to copying manuscripts and enriching the library of the monastery. Among the scribes, Sargis the Monk, Step'annos, Yovhannēs and Mkhit'ar were particularly famous.

This article draws attention to the Life of Mkhit'ar Gosh in a Synaxarion. It is based on the History by Kirakos Gandzakets'i but is missing from his two recensions of the Synaxarion, as well as from those of Tēr Israyēl, Grigor Anavarzets'i and Grigor Khlat'ets'i. The Life of Gosh has reached us in two manuscripts (M3813 262r-265v, W32, 21r-26v). It has local character and assuredly originated from a third, unknown recension by Kirakos Gandzakets'i.

ТАМАРА МИНАСЯН

ДУХОВНАЯ ШКОЛА И СКРИПТОРИЙ НОР ГЕТИКА

Ключевые слова: Мхитар Гош, провинция Кайен, Киракос Гандзакеци, Ованес Арманеци, Старый Гетик, Мартирос, Гандзак, Гошаванк, Ованес Тавушеци.

Основание, учебная деятельность и слава монастыря Нор (Новый) Гетик, известного духовно-культурного центра и скриптория средневековой Армении, связаны с именем великого ученого Мхитара Гоша. В годы его предводительства духовная школа Нор Гетика стала одним из центров образования и книгописания Северной Армении. Ее деятельность продолжилась до конца XIII века. Следующие за Мхитаром Гошем схолярхи – Мартирос и Киракос Гандзакеци – также заботились о процветании духовной школы. Они уделяли большое внимание копированию рукописей, обогатили библиотеку монастыря; здесь работали известные переписчики – инок Саркис, Степанос, Ованес и Мхитар.

В статье представлено синаксарное житие Мхитара Гоша, основанное на "Истории" Киракоса Гандзакеци. Житие, отсутствующее в двух редакциях Синаксария Киракоса, а также в редакциях Исаэля, Григора Анаварзеци и Григора Церенца, дошло до нас в двух поздних рукописях (рукопись ММ 3813, л. 262a-265b и Вена, рукопись 32, л. 21a-26b). Это местный вариант, определенно восходящий к третьей, неизвестной нам редакции Киракоса.